

Læse- og skrivekyndigheden indtil 1814

*belyst ved det grønlandske materiale*¹

Af Finn Gad

Læse- og skrivekyndigheden i 1700-tallets Vestgrønland må betragtes ud fra følgende forudsætninger. De personer, der levede deres hele liv eller den væsentligste del af deres voksenliv på den vestgrønlandske kyst (og det er kun den, der kan blive tale om i denne forbindelse), må deles op i mindst 3 grupper: 1. den grønlandske befolkning, 2. de dansk-norske udsendte med mere eller mindre boglig eller akademisk præget baggrund, 3. de dansk-norske håndværksmæssigt uddannede eller helt uudannede. Der bliver på den måde tale om en socialt og erhvervsmæssigt præget opdeling. Inden for hver gruppe er der naturligvis mulighed for en »atomiserende« opsplitning efter de enkelte individers evner og oplæring; men den

kan, på grund af materialets omfang og karakter, kun ske i meget ringe grad og næsten ikke komme til orde her, i hvert fald kun eksempelvis. Der kan af samme grund heller ikke blive tale om en særlig dybdeborende undersøgelse. Egentlig bør man ikke forvente andet af det følgende end, hvad der kan generaliseres ud fra et indtryk af situationen og dens udvikling, dog som sagt med nogen dokumentation.

Det er på forhånd og i almindelighed vanskeligt at udskille skrivekyndigheden fra læsekyndighed, dvs. kyndighed i at læse både skrift og tryk. Der kan derfor ligeledes kun blive tale om nogle almene betragtninger over dette problemkompleks. Fastholdes må det, at de to færdigheder har en gensidig effekt; men hvil-

1. Denne artikel er med en lidt anden indledning skrevet som supplement til mag. art. *Ingrid Markusen's* og professor, dr. pæd. *Vagn Skovgaard-Petersen's* oversigt over emnet »Læse- og skrivekyndighed i Danmark 1536–1850«, og sammen med denne oversigt optaget blandt rapporterne til Det 18. Nordiske Historikermøde, i Jyväskylä, Finland, august 1981. Men da det formodes, at læsekredsen omkring Tidsskr. GRØNLAND kunne have nogen interesse i at se den, og de nævnte rapporter ikke er umiddelbart tilgængelige, er artiklen optrykt her.

Fremstillingen må begrænses til perioden 1721–1814 under hensyn til, dels at emnet først bliver aktuelt efter missionens tilstedeværelse, dels at der som kildemateriale er anvendt det, der i forvejen af mig var gennemgået, men som nu blev betragtet ud fra emnets synsvinkel. Der er altså ikke inddraget nyt materiale, men nok noget tidligere ubrugt. Der henvises derfor til de forskellige arbejder, der foreligger fra min hånd. I enkelte noter vil der blive henvist til ikke offentliggjort materiale og specielle artikler.

ken af dem, der er forudsætningen for den anden, er det vist umuligt at skelne.

Når *det at skrive* skal træde i funktion, skal en tærskel, delvis præget af underlegenhedsfølelse, overskrides. Den synes mindre udtalt, når det drejer sig om at læse, hvor man kan gøre det for sig selv. Omvendt kan en tilsyneladende fritløbende læsefærdighed af skrift som af tryk bero på en illusion, idet den pågældende har lært det »læste« stykke udenad. At *læse udenad* betyder almindeligvis i 1700 og 1800-tallets første halvdel *at kunne et læst stykke udenad*, dvs. at det forudsættes at være virkelig læst, og altså lært som en lektie. På den anden side kan man ikke være *sikker* på, at personen, der berømmes for at kunne et stykke af en tekst eller dens helhed, virkelig er i stand til at læse. Der tales sjældent om læsning af ukendte tekster. »Illusionsnummeret« levede de underviste højt på i 1700-tallets undervisning alle vegne, når det gjaldt folk, som svarede til gruppe 1 og gruppe 3. Men det fremgår tydeligt af materialet, at læsefærdigheden ikke altid er kongruent med skrivefærdigheden. Omvendt ser det ud til, at man må læse for at kunne skrive, i hvert fald nogenlunde forståeligt formuleret.

Selve *vurderingen* af såvel læsekyndigheden som skrivekyndigheden er stærkt afhængig af, om der eksisterer en mere eller mindre normeret retskrivning eller ej. Det er her straks vanskeligere at vurdere læsekyndigheden frem for skrivekyndigheden, dels fordi den førstnævnte fortøner sig i det udenadlærte, dels fordi de lærere eller, hvad de nu er, der lokalt karakteriserer den enkeltes færdigheder,

har forskelligt vurderingsgrundlag og sætter målet forskelligt. Endelig er der spørgsmålet, om der læses skrift eller tryk eller begge dele.

Disse almindelige betragtninger har det været nødvendigt at bringe, ikke mindst af hensyn til min egen tilnærmelse til det komplekse emne og dets belysning ud fra det grønlandske materiale. Det synes derfor også bedst at disponere gennemgangen efter den før anførte gruppedeling, selv om der er en væsentlig sproglig forskel på den ene over for de to andre. Gruppe ét fungerer på grønlandsk, gruppe to og tre på dansk/norsk. Der er inden for disse to sidste grupper meget svage skillelinjer mellem det danske og det norske, lige som der er skel på tværs mellem flere forskellige dialekter. Det skal her straks generelt siges, at gruppe tre anvender en mere fonetisk præget stavemåde i skrift end gruppe to; men enkelte tilfælde af fonetisk stavede ord kan forekomme også i gruppe to.

Om *gruppe 1* kan det kort og groft siges, at oplæringen i den kristne tro på evangelisk-luthersk baggrund forudsatte, at man samtidig oplærtes i at læse så godt som muligt, men ikke nødvendigvis i at skrive. Men det må fastholdes, at man i datidens undervisning ikke altid skelnede klart mellem disse to færdigheder. Adskillige var der, som på grund af undervisningsmetoderne hverken lærte at læse eller at skrive. Genertheden – det ikke at adskille sig iøjnespringende ud fra flokken – spillede – og spiller stadig – en stor rolle i de grønlandske samfund. Det førnævnte illusionsnummer med at lære udenad fejrede triumfer, så

Kallistur Guð okauðfeminist þingipa-
 tigut Kessjennelle Annaúrferfang oauða
 annauðluarmatigut isfúmagiluarlúta
 Kallstímatigut teima Innungmit as-
 fanititkangilak tokkokenfútek taun-
 nale akforfoak Kalkleubkerfuk fjndig-
 rut p^{er}ofsef^{er}ellugit teima pillatigpuk
 uugut pillakúnnata taunfomengalo
 kekeinit þigunagrpogut Anna þesib
 þippalerfartigut okallulúne ima oper-
 tik innat tokkelluggerúne innuþuma
 þuk innorforfo operlúne ^{tokkonauðisferglar} ~~tokkonauðisferglar~~
 isfúðrangitfúmmut.

Þaria Egede Kálegarfoak asferfiara tarmen-
 se angutigigalloðma aglegeskjomaðlloei
 illingrut iunga þingorarlúgo aglegesk-
 jiaraska arriðfekonnatit áauðerust
 kannortok innuðluarnertorfellutílllo
 Þingortitferfub fernigillifet þerlúmit
 þilluarkillutílllo forarúnatit.

Þúsk Kaumatin arbungonne

Jacob Þariauðalluab Ernera

Jacob Poulsens brev til Poul Egede, juni 1765.

vidt man kan forstå. Hvorledes skulle
 f. eks. ellers den blindfødte kateket i Juli-
 anehåb distrikt i slutningen af
 1700-tallet have lært sine elever at »læ-
 se«, med mindre han kunne teksterne
 udenad? – Hvor vidt eleverne lærte at
 læse i egentligste forstand eller kun plap-

rede teksterne udenad efter idelig gentagelse, kunne han ikke kontrollere, ej heller om de kunne skrive eller ej. Han havde ganske vist sine husfæller som hjælpere i det daglige; men om denne hjælp også strakte sig til undervisningen, meldes der intet om. I øvrigt synes den ind-

byrdes undervisning at have fungeret i Grønland allerede i 1700-tallet, dog ikke sat i system. Det kan blandt andet skimtes i det nedenfor nævnte eksempel med fangeren *Gabriel* og hans katekumener. Metoden blev senere anbefalet af de skoleinteresserede myndighedspersoner omkring 1800, væsentligst på grund af manglen på grønlandsk talende lærere, kateketer.

Allerede i 1730'ernes slutning, knap 20 år efter missionens begyndelse, beherskede flere unge mennesker af begge køn det grønlandske skriftsprog i en sådan grad, at de var i stand til at skrive breve, foruden at de var i stand til at læse både »indenad« og »udenad«, samt at de havde gode kristelige kundskaber. Endda var det grønlandske skriftsprog, til en vis grad også ordforrådet, under stadig forandring gennem århundredet. Vanskeligheden ved retskriften var, at den på én og samme gang var fonetisk præget og syntaktisk-grammatisk, således som de efterfølgende retskriftssystemer har været det, endog med dialektforskelle som årvågne vagthunde over for, hvad der var »normal« udtale og dermed ortografi. Så meget desto mere må det understreges, at undervisningen har været så god og grundig, som man kunne ønske den. Dette falder tilbage på 1700-tallets missionærer, de udsendte danske kateketer, der for en del var vajsenshusdrenge og således opfostret i en dansk undervisningsanstalt, altså medlemmer af gruppe 2, og videre på de af dem uddannede kateketer. Men man må på den anden side ikke forbigå, at de første læsende og skrivende grønlændere var særlig vakse personer med en rede-

bon kopieringsevne, hurtig opfattelse, parret med en ikke ringe kritisk sans.

Man kan dykke lidt dybere ned i det forhåndenværende kildemateriale, der dækker 1700-tallet. Der er et forholdsvis stort antal indberetninger fra missionærerne. Desværre interesserer de færreste sig for skole- og undervisningsforhold, og når de gør det, da handler deres indberetninger væsentligst om den rent materielle side af sagen, indbefattet rekviritioner af undervisningsmateriale, sjældent om kundskaberne ud over de rene almindeligheder og generaliseringer. Heraf kan ikke ret meget, eller snarere så godt som intet, sluttet. I det kildemateriale, der til andre formål er udtaget, foreligger der imidlertid indberetninger fra 3 missionærer og 1 dansk kateket, brugelige i denne forbindelse. Hele dette forhold kan fortolkes således, at børne- og ungdomsundervisningen var en selvfølge, der ikke krævede dybere kommentarer, eller også at den var mindre væsentlig, hvorom man ikke skulle bebyrde myndighederne med detaljer. Den dyberegående interesse for skolen og undervisning af børn dukker i Danmark som i det øvrige Europa sent op i 1700-tallet.

De indberetninger, der kan bruges i nærværende forbindelse, kan med nogen forsigtighed sammenstilles, så der fremkommer et vist indtryk af en udvikling, men også indirekte af hvor vanskelig og tidkrævende indlæringen var. Men det må også på forhånd understreges, at vidnesbyrdene, samtidig med at de stammer fra vidt forskellige steder foruden til forskellig tid, tillige beror på vidt forskellige personers vurderinger. Det fremgår

ikke af materialet, på hvilket grundlag vurderingerne foretages, for der er ikke nogen almindelig målsætning. Snarere har man en i og for sig prisværdig indstilling over for de underviste, at det gjaldt at nå så langt som muligt med den enkelte. Det gælder i det hele taget missionspraksis'en i Vestgrønland, at man ikke pressede den enkelte længere end vedkommende kunne stå mål med; man så igennem fingre med manges svage færdigheder og kundskaber.

Et typisk eksempel på en detaljeret vurdering af hver enkelt person i menigheden, og som man umiddelbart skulle tro var brugeligt i denne forbindelse, er missionær *Drachardts* indberetning 1743 fra Godthåb. Hans »karaktergivning« er så vag og intetsigende, at allerede *Hans Egede* så, at indberetningen ikke kunne bruges til noget som helst. Kun om én person noterer Drachardt, at vedkommende kunne »temmelig læse udi skrevne Bøger«, hvad han så mener med, at bøgerne var »skrevne«.

Noget mere kan der komme ud af missionær *Alsbachs* indberetning fra Christians håb, 1743. Det må her erindres, at missionen der kun var små 7 år gammel, men var blevet ledet af *Poul Egede*, i hvert fald de fleste år. Af de ialt 16 døbte kunne kun 1 mandsperson (?) på 23 år læse og skrive godt, og han var i funktion som kateket. Af kvinderne kunne kun 1 (16 år) både læse trykt og skrift samt selv skrive. Af resten, 14 personer i alderen 14 til 22 år kunne kun 1 14 års pige læse, mens de øvrige var på stavestadiet eller havde kun lært udenad, hvad der så egentlig menes dermed. Kun 3 kunne altså på dette sted og dette

tidspunkt læse og skrive. Dertil kommer en fjerde, som tilsyneladende er holdt uden for Alsbachs liste. Det drejer sig om den berømte grønlanderinde *Arnar-saq*, Poul Egedes hjælper såvel ved missionen som ved oversættelserne af religiøse tekster til grønlandsk. Hun kunne faktisk og dokumenteret både læse og skrive; men det pudsige er, at Alsbach noterer, at hun i 1743 syntes at have glemt de fleste af sine kundskaber. Her må han dog have dømt forkert. Senere viste hun, at hun intet havde glemt, men fortsat kunne være en trofast og stabil hjælper for missionærerne.²

Der er herefter et spring både i tid og sted, nemlig til Frederikshåb 1766. Missionen var der over 20 år gammel, men alligevel talte menigheden kun 27 personer, 9 mandlige og 18 kvindelige. Heraf kunne missionæren kun erklære en 15 års dreng som flittig i at lære at læse, en 7 års dreng som flink til det samme og en 6 års pige, at hun er hurtig til lære at læse. Hvad resten (fra 4 til 60 år) angår, skriver han intet om læse- og skrivekyndighed, men kun hvad de, der var over »skolealderen«, kunne udenad med mere eller mindre forståelse.³

Den næste i rækken er indberetningen fra den danske kateket *Jacob Rachlew* ved Pisugfik, en stor boplads norden for Godthåb. 1773 gav han sine skolebørn

2. Både Drachardts og Alsbachs indberetninger findes aftrykt i Meddelelser om Grønland 120, 1939, s. 207 ff.

3. R.4: Missionskollegiet og Direktionen for Waisenhuset 8 c, Indk. Sager den grøn. Miss. vedk. 1766-70, læg 1766 nr. 28, skr. fra miss. Myhlenphort til miss. koll., dat. Frederikshaab 12/8 1766, s. 4 f.

Die Integrität
der Regierung ist das Fundament der
Rechtsgerechtigkeit. 1773.

Figur

Govt. Practitioner. Apr: 1886

Wife of the deceased John H. Evans

Cigillatoe i Refugbio Jun 30th Jun: 1773.

At G. M. S. P. 42

Franklin.

et »skematisk vidnesbyrd«. Samlet viser det, at af 16 drenge kunne de 5 læse godt, mens 2 var nybegyndere. 1 af disse 5 havde lært at skrive, 1 kunne skrive nogenlunde. Ingen karakteriseredes som direkte slet. Af de 22 piger læste 6 godt, hvoraf 3 også mestrede håndskrevne tekster. De har vel så også selv kunnet skrive, skønt dette overhovedet ikke nævnes i forbindelse med pigerne. 2 var nybegyndere, mens 5 fik vidnesbyrd som slette læsere. 1 erklæres for tungnem. Resten af børnene, 9 drenge og 9 piger, fordelte sig nogenlunde ligelig i midten. Alderspredningen synes, naturlig nok på et lille sted, at have været stor. Hans undervisning viste et nogenlunde antageligt resultat.⁴

Knap 20 år efter afholdt missionær A. Ginge påskeeksamen ved Den kongelige Mission i Godthåb distrikt. 1792 indgav han sin beretning herom. Heri delte han børnene og unge op på distriktets fem pladser under denne mission. Han udelukker helt den store herrnhutiske menighed med dens tre pladser. Studerer man missionærens liste nærmere virker det ejendommeligt, at der ikke er nogen synderlig forskel mellem selve missionsstedet Godthåb og de fire andre steder. Forklaringen ligger vel i, at det var kateketer, mere eller mindre veluddannede, der varetog undervisningen alle fem steder. Missionær Ginge var kendt for ikke at have gjort så meget ved denne del af undervisningen. Han beret-

ter intet om kundskaber, læse- og skrivekyndigheden hos den ældre del af befolkningen under hans mission.

Tager man hans liste over denne påskeeksamen talmæssigt op, viser det sig, at 52 børn og unge, dvs. knap 39% af den hele menighed på 134 sjæle, havde fået regelmæssigt undervisning i skolen. Af de 52 unge var 8 under 6 år på ABC-stadiet, 13 mellem 6 og 10 år stavede dels i ABC, dels i katekismus'en, 16 mellem 9 og 15 år læste mere eller mindre godt, 15 mellem 14 og 22 år kunne tekster mere eller mindre godt udenad. Efter missionær Ginges sprogbrug dækker dette »at kunne noget udenad« efter alt at dømme, at vedkommende også kunne læse teksterne. Går man ud fra det, kunne af de 52 skolesøgende de 31 mellem 9 og 22 år læse, eller næsten 60%, og de øvrige var på vej dertil. Alt i alt giver det et opløftende billede, også af undervisningens effektivitet. Det bør dog i samme åndedræt bemærkes, at missionæren intet klart noterer om de skolesøgendes skrivekyndighed eller evne til at læse skrift. Åbenbart var for ham det at kunne læse kun et middel til at lære, at læse »udenad«.⁵

Foretager man en – nok noget hasarderet – sammenligning mellem Als-bach's, Myhlenphort's, Jacob Rachlew's og Ginge's indberetninger, kan måske en udvikling spores. 3 kunne ved Christianshåb 1743 læse og skrive. Det så i 1766 småt ud ved Frederikshåb. Det må

4. R.4: Miss. koll. & Dir. f. Waisenh. 8 d, Indk. Sager den grønl. Miss. vedk. 1771–1775, læg 1773 nr. 42 Indlæg i skr. fra kateket J. Rachlew til miss. koll., dat. Pissugbik 30. juni 1773.

5. R.4: Miss. koll. & Dir. f. Waisenh. 8 h, Indk. Sager den grønl. Miss. vedk. 1792–95, Indlæg »Liste over Skoelerner ved Paaske Examen« i skr. fra miss. A. Ginge til miss. koll., dat. Christianshavn (altså i Danmark) 14/12 1792.

dog ved dette sted tages i betragtning, at missionen og dermed undervisningen af børnene og de unge var betydelig hæmmet af den meget spredte og ustabile bosættelse, som vanskeliggjorde udstationeringen af kateketer, hvorpå der desuden var pinlig mangel. Både Jacob Rachlew's og Ginges indberetninger henholdsvis 1773 og 1792 fra Godthåb kommer derved til at stå i relief, måske uberettiget til deres fordel. Nu var Godthåb på det tidspunkt den mindste af den kongelige missions menigheder. Tallene er små og afgiver alene af den grund et skævt billede. Det hævdes i samtiden, at der ingen hedninge fandtes i det distrikt; men her må man tage den store herrnhutiske menighed med i sine overvejelser, og den stod undervisningsmæssigt såre ringe. Er tallene således små og viser en måske betvivlelig effektivitet, så kan det omvendt fastslås, at missionerne ved de andre steder var endnu mere effektive. Ved Sukkertoppen var der f. eks. heller ikke flere hedninge ved århundredets slutning. Alle her var altså døbt, hvilket forudsatte i hvert fald nogen læsekyndighed og dermed forbundne »kundskaber«, tekster »læst udenad«, dvs. læst og lært efter en trykt tekst.

En nærmere betragtning af tallene i forbindelse med aldersangivelserne kan måske afføde spørgsmålet om, hvad grunden kunne være til, at indlæringen af disse færdigheder tilsyneladende tog så lang tid. Der er naturligvis mange grunde dertil, blandt andet at hele denne verden af abstrakte symboler i form af ubegribelige streger og buer i diminutiv sammensætning var det grønlandske

sind aldeles væsensfremmed. En anden ting har sikkert været medvirkende til langsomheden. Træningen foregik udelukkende i skoletiden. Ud over den var adgangen til både læse- og skrivematerialer kun ringe, om de overhovedet fandtes. I en normal grønlandsk hytte var der på det tidspunkt i øvrigt intet bord, somme tider nok en lille firkantet kiste. Ellers var der ingen plan flade at lægge et stykke papir på. Stengulvet var alt andet end jævnt og tilmed snavset til af jord og fedt. Papir kom også til at se grupvækkende ud, fedtet og snavset til af de uvaskede fingre. Bøger havde det på samme vis. Det er en idelig klage fra missionærerne, at bogmateriale så hurtigt blev ubrugeligt. En bog havde kun et par års levetid. Men dette tyder på den anden side på, at bøgerne blev brugt af grønlænderne. Blyanter var kostbarheder. Blæk var endnu vanskeligere at skaffe og skulle fremstilles af pulver og vand. Tavler og grifler var det sparsomt med i skolerne. Har noget lignende mon ikke også spillet en rolle i danske landsbyer og norske bygder? – Spørgsmålet udkastes blot.

Endnu et par forhold i forbindelse med det grønlandske bør nævnes. Da den nordgrønlandske fanger *Gabriel* 1793 fremstillede 6 katekumener, han havde læst med, siges der intet om, at de kunne læse eller skrive, men kun at de kunne »svare godt for sig«. Da 7 af Godhavns grønlandske hvalfangere i 1791 ville klage over betalingen ved fangsten, måtte de lade kateketen skrive klagebrevet til kongen, selv om hver enkelt formulerede sin selvstændige klage. Da det var en samlet »aktion«, fik de enkelte

tamanna nuannekau tipciffunignartlunilo, Gub
 kitkornarangatigut; allello kajumigillarangatigut
 pilluakattigerkulluta. ajokarforniaromaralloarpakka
 nuannaromaublunga illifimagauko tamanna Gub
 tamauta ikioromarpatigut; Illipfe amerlenartlufe.
 Uangale ikinarlunga Nunable penik pigaufinga,
 Nallegarfoit; Kijeisfaunga nunakatistut, asfakang-
 aufinga, illurkut Kijaronga annoarsennik nek-
 feekfaunik pigaufinga aualajallerfonga Nunang
 roamnutt. Kemeisfoaufe Guble neyoromarpafe
 illegellungalo Uanga Gudmut tukfiartuinnartuk.
 Jok pilluarkullufe killable nunablo penik tammanik

Eunike

Kiöbenhavne Ullok 3 April 1770.

Joch. Breen er Gensendy Sekretær af den Indføds Grøn-
 landskindske og de sk. Højsk. Missions Collegium, og lyder
 paa, Dant. f. d. d.

klager et yderst ensartet præg, men individualismen var opretholdt. Originalen foreligger ikke, så man kan ikke se om hver selv havde underskrevet sin klage. Men kateketen kunne altså skrive, naturligvis, lige som andre grønlandske kateketer kunne det, ikke så få endda også på dansk. Lad være, at sproget er noget ubehjælpsomt; det var det også dengang og senere hos mangfoldige danske. Det er yderligere svært at tænke på grønlandsk og formulere disse tanker på dansk, oven i købet på det almene snørklede 1700-tals danske skriftsprog. Det var om muligt endnu mere forskelligt fra det grønlandske sprog og grønlandsk tankegang, end nu-dansk er. Men der er én bemærkelsesværdig ting ved disse dansksprogede breve, at der er utrolig få stavfejl, om man ellers kan tale om sådanne i en periode, hvor ingen fast dansk retskriftsnorm fandtes.

Ved 1800-tallets begyndelse og langt op i århundredet verserede afskrifter af forskellige håndskrevne tekster, nogle af dem temmelig omfattende. Der må derfor nødvendigvis, ud over kateketernes snævre kreds, have været adskillige grønlandere, der kunne læse dem og vel også kunne skrive dem af. Men der har selvfølgelig været flere, der blot evnede at forstå dem, når de blev læst højt. Incitamentet til at lære begge færdigheder var til stede. Ret beset er det også forbløffende at konstatere det forholdsvis store antal og oplag af brugsbøger, udelukkende til kirkelige og religiøse formål, der udgives på grønlandsk i løbet af 1700-tallet. Deri må der også have ligget et effektivt incitament. At de blev slidt op under grønlanderes brug vidner

de hyppige rekvisitioner om og utålmodigheden ved langsom trykning og udsendelse af erstatninger. Dette fremgår af missionærernes skrivelser. Sliddet var som sagt kolossalt.

På det punkt kom herrnhuterne med en forsigtig nyskabelse. Det var jo ikke, fordi brødremenighederne i Grønland udmærkede sig ved intens oplæring af de grønlandere, der var knyttet til deres menigheder. De lagde som bekendt selv mest vægt på vækkelsen mere end på kundskabers tilegnelse og færdigheder dertil. Med det talte ord og salmesangen kunne man i forsamlingen forløse hjerterne. Teksterne kunne læres udenad ved mundtlig øvelse under idelig gentagelse. Ordforrådet behøvede ikke at være omfattende. Alligevel var det herrnhuterne, der indførte den første presse i Grønland, omend den var såre primitiv. På den lavede de de første tryk i Grønland ved Ny Herrnhut, nær Godthåb. Det var små salme- og sangsamlinger i 1793. »Bogtrykkeren« var sønderjyden *Jesper Brodersen*, der havde absolveret sin teologiske embedseksamen ved Københavns universitet. Han var altså akademiker, i modsætning til de fleste andre brødremissionærer, som var håndværkere. Forud for disse lokale tryk går der lige som for den kongelige mission en række udgivelser på grønlandsk både af salmer, sange og bibelske tekster til brug for deres menigheder i Grønland. Og det fortsatte de med op i 1800-tallet. Trykningen fandt som regel sted på tyske trykkerier. Presset hårdt i slutningen af 1700-tallet oprettede menighederne små skoler med yderst lemfældig undervisning. Men om nogen grønlander hos

dem lærte at læse eller skrive i egentligste forstand på dette tidspunkt, meldes der intet om.

Man kan da vel til slut for denne gruppes vedkommende groft konstatere, at ved 1814 var skrivekyndigheden nok ikke særlig almindelig blandt grønlandere. Læsekyndigheden af håndskrevne tekster har nok også været begrænset. Derimod har læsekyndigheden af trykte tekster (bibel, salmebog, katekismus og andre religiøse lærebøger) været mere udbredt. Ved 1800-tallets midte hævdede missionær og seminarieforstander *C. E. Jansen*, at så godt som hele den vestgrønlandske befolkning kunne både læse og skrive. Men han tog dog det forbehold over for sine påstande, at evnen til at skrive *hos den enkelte aftog med den tiltagende alder*. Det vil sige, at det var undervisningens skyld, at skrivekyndigheden forekom, men at der ikke var tilstrækkeligt behov for at skrive, når man blev ældre, hvorfor den stadige træning udeblev, og færdighederne mindskedes. Imidlertid blev det til en sand eksplosion af skriftlige indlæg fra grønlandere, da *H. J. Rink* i 1861 påbegyndte *Atuagadliutit*. Udsendelsen af dette månedsblad forudsatte i sig selv udbredt læsekyndighed over for tekster, trykt på grønlandsk.

Om *gruppe 2*, de dansk-norske udsendte med mere eller mindre handelsmæssigt, boglig eller akademisk præget uddannelse, er der egentlig ikke så meget at berette. Der er intet, der i og for sig udskiller dens medlemmer fra deres fæller i Danmark, Norge og Island. De har for det første haft et udstrakt og altid nærværende behov for at skrive, og

for det andet skulle de ofte læse mange håndskrevne tekster. Der var et åndeligt behov for læsning, hvilket resterne af 1700-tallets missionariatsbiblioteker vidner om, samt de læsekredse, der omkring 1800 blev dannet. Med hensyn til skrivekunsten var deres ortografi selvfølgelig præget af de »normer«, der efterhånden var blevet skabt, vel væsentligst af bogtrykkerne samt embedsmænd og skrivere i centraladministrationen. Der kan dog dukke visse »dialektprægede« skrivemåder op, også norsk »fonetiske«, f. eks. *Niels Egede's* ofte anvendte stavemåde *Schip* for *Skib*. Det samme gælder de norske ord og vendinger, *Hans Egede* anvendte. *Diderik Arup Seip* har i en artikel »Norskhet i språket hos Hans Egede og hans sønner« i »Hans Egede Studier«, Oslo 1958, ss. 227–260, behandlet ordforrådet, væsentligst på grundlag af de trykte skrifter. I nærværende artikel gælder det imidlertid ikke ordforrådet, men skrivemåden. Egedernes ortografi er naturlig fonetisk præget, når det gælder absolut norske ord og bøjningsformer, men som helhed er den konsekvent og »korrekt«. Det gælder også de senere udsendte norskfødte. For *gruppe 2*, såvel norskfødte som danskfødte, kan det konstateres, at den i almindelighed behersker en »korrekt« og sirlig retskrift.

For kuriositetens skyld – og for at vise, hvorledes personligheden kan slå afgørende igennem især på skrivekunstens felt, lige indtil bogstavering, måde at skrive på og sparsommelighed – skal en særlig type inden for denne gruppe kort skildres. Det drejer sig om købmanden og hvalfangstlederen *C. C. Dalager*

(1726–1799). Han var fra Lolland og kom som 19-årig til Grønland, udviklede sig til en særpræget personlighed, samlede et ret omfattende bibliotek og var efterhånden temmelig belæst. Trods denne »normaliserende« påvirkning udviklede han sin helt personlige ortografi og interpunktion. I sin springende, svært læselige håndskrift, med dens tynde og svage stregføring (han var uhyre sparsom med blækpulveret), vekslede han mellem store og små bogstaver, som det nu passede ham i øjeblikket. Han satte punktum efter forgodtbefindende, tit midt i et udsagn eller mellem de enkelte ord i en sætning. Komma brugte han sjældent. Han var – også i den henseende – individualist til fingerspidserne og lod sig på intet punkt noget sige, men demonstrerede denne sin individualisme på så godt som alle felter. Naturligvis fandtes den nyeste økonomiske litteratur i hans bibliotek, og han sluttede sig helhjertet til de økonomiske liberalister. Hans belæsthed forførte ham til anvendelse af latinske ord eller ordsprog ind imellem; men han stavede dem ofte indtil ukendelighed. Hele denne »frigjorthed« forhindrede dog ikke, at hans regnskaber, skematiske indberetninger og lignende var små formfaste kunstværker af kalligrafi med et klart og tydeligt skriftbillede og smukke tal. Det er muligt, at de er renskrevet af en assistent; for underskrifterne er Dalagers vanlige, ligesom henslængte kradserier.

Der er altså ikke meget opsigtsvækkende at hente fra denne gruppe 2's skriftlige præstationer. Evnen til at formulere sig skriftlig og i overensstemmelse med den herskende, meget labile

ortografiske norm var faktisk fremragende. Bortset fra C. C. Dalager udmærker alle sig ved meget smukke håndskriftbilleder. Enkelte henfalder til, hvad man kan kalde skriverkunstfærdighed, et krukkeformet skriftbillede med snørkler, magtfulde sving, kruseduller, krummelurer og »sikkerhedsnåle«. Denne kunstfærdighed kan dog nå til det helt ulæselige som hos kirurgen J. F. Lerch (1780–1855). Hans brevsider fremtræder som et sindrigt tapetmønster af skrå streger, indbyrdes forbundet linje for linje med hårfine, meget betydningsfulde småled. Jo, jo da, skrivning var blevet en kunstfærdig proces indtil det kunstlede, lige som det ofte må have været en vanskelig kunst at læse det skrevne.

Gruppe 3 er nok den mest heterogene af alle tre grupper. Størstedelen af den tilsyneladende anonym, når det gælder læsning og skriftlige præstationer. Der var så sjældent lejlighed til at foretage den slags vanskelige udfoldelser. Denne »størstedel« bestod af de matroser, bondekarle og arbejdskarle, der blev sendt ud som grovarbejdere og hvalfangere, fordelt på kolonistederne. Ved ganske få lejligheder afslørede det, at nogle ikke evnede at skrive deres eget navn, men enten satte et slags bomærke eller »underskrev« ved en andens hånd eller med ført hånd. Det fremgår ofte af selve skrivelsen, at den pågældende »underskriver« ikke heller havde kunnet læse det, hans navn blev fæstnet under, men havde fået det forelæst. Der ligger måske et kriterium for en »forbedret« tilstand på dette område i, at denne form for underskrift, lige som bomærket, helt forsvin-

der i løbet af 1700-tallet i Grønland. Men man må vogte sig vel for af dette faktum at drage slutninger om skrivekunstens vækst i samme periode. Dels ser det ikke ud til, at denne »størstedel« har bevæget sig ud på skrivekunstens hængedynd mere end allerhøjest nødvendigt, dels har vi direkte eksempler på, at man veg tilbage for at prostituere sig på det felt. Da én af disse menige efter 22 års tjeneste i Grønland 8. januar 1810 søgte om tjeneste som missionskok, måtte missionæren skrive ansøgningen, mens ansøgeren tilsyneladende med noget besvær og en kende usikkert men dog tydeligt, selv skrev sit navn under den blomstrende tekst. Man gad vidst, om han egentlig genkendte sig selv i den omtale og anbefaling, missionæren havde udformet.

Fra denne del af gruppe 3 skilte enkelte personer sig ud for sammen med de håndværksuddannede at give sig skriftligt til kende. Hvordan det forholdt sig med læsningen, kan man kun gisne om. Men det er tydeligt, at disse tre og de håndværksuddannede har kunnet læse skrift. Bag de tres skriftlige præstationer må der ligge en eller anden form for skolemæssig oplæring. Om den ene er det i hvert fald sikkert. Blandt de »Nordlands Karle«, som blev antaget 1740, var der to, der gjorde sig særligt bemærkede. Hvis de har fået nogen skoleuddannelse, må den have ligget forud for skoleforordningen af 13. januar 1739. Den ene siges at have været uddannet som tømrer, altså uddannelsesmæssigt ikke noget ubeskrevet blad og mere hørende til håndværkerdelen af gruppe 3, ikke nogen almindelig karl. (I

parentes bemærket har ordet *karl* ikke det samme betydningsindhold i 1700-tallet, som det senere fik og da især begrænset til landbruget.) Betegnelsen »karl« må vel også tages med nogen delikatesse, når det drejer sig om den anden af de to fra Nordlandene. Begge kunne fra begyndelsen udtrykke sig skriftligt, så nr. to har muligvis været en slags skriverkarl eller handelskarl, begge beskæftiget ved Finmarks-handelen, hvorfra de blev hentet til Grønland. Da de begge kort efter ankomsten blev ansat som handelsassistenter, fik de hårdt brug for læse- og skrivekyndigheden. Den ene avancerede endda til kolonigrundlægger og bestyrer af handelspladser. Det var den berømte *Anders Olsen*, Sukkertoppens, Fiskenæssets og Julianehåbs grundlægger og stamfader til slægten af egentlige grønlandske bønder ved Igaliko. Han var altså et særtilfælde, der skrev nydeligt og tydeligt indtil sin død, men ikke var stiv i regnekunsten.

Den tredje var heller ikke nogen almindelig »karl«. Han var ligesom den ene af »Nordlands Karlene« håndværkeruddannet, nemlig som bødker. Det var *Peder Olsen Walløe*, den bekendte opdagelsesrejsende. Han stammede fra København, hvor vi ved, at han havde gået i skole, sandsynligvis til konfirmationen var overstået. Hvad han læste og i hvor høj grad, ved vi ikke noget om. Men skrift kunne han læse og skrev selv ypperligt, både indholdsmæssigt og ortografisk.

Hermed er vi så forlængst ovre i den del af gruppe 3, der rummer de håndværksuddannede. De, der på denne baggrund blev udsendt, blev i adskillige til-

fælde for de mest stabiles vedkommende beskikket som formænd ved koloniernes arbejds- eller fangstsjak. Derfra til ansættelse som underassistent eller udstedsbestyrer var der kun et kort spring; men forudsætningen var, at de kunne læse og skrive – og helst også regne, veje og måle – til noget over husbehov. Antallet af sådanne personer var stigende århundredet igennem. De stikprøver, der er taget af deres skriftlige præstationer, viser et ret broget billede lige fra det knappe og dårligt formede indhold og en ubehjælpssom skrift med en udstrakt fonetisk præget ortografi – over den enkle skrift med mere eller mindre »korrekt« stavemåde, hvori en saglig og kortfattet beretning er ikklædt, for øvrigt ofte med et forbløffende begrænset ordforråd og i stereotype vendinger – og så endelig til det levende og næsten »korrekt« bogstaverede, som f. eks. indberetningen fra *Matz Thomsen Lund* ved Tassiussaq 1811.⁶

Om der ligger nogen som helst skolegang bag disse håndværkeres udvikling, kan ikke dokumenteres. I de fleste tilfælde kendes deres herkomst eller fødested overhovedet ikke. De blev for det meste i en meget ung alder antaget til Grønland, giftede sig med grønlænderinder og forblev i landet til deres dødsdag. Formentlig har de fået en eller anden skolemæssig uddannelse i deres barndom; for det er ikke sandsynligt, at deres skrivekyndighed og dermed deres læsekyndighed har udviklet sig i Grønland ved andet end fortsat træning og vedligeholdelse af det tidligere færdighedsgrundlag. Denne vedligeholdelse er 6. Tidsskriftet GRØNLAND 1980, nr. 6, s. 182–184.

sket under omstændighedernes tvang og har været den nødtørftigste og mest begrænsede, lige som deres ord- og begrebsområde har været begrænset og snævert på grund af deres isolerede tilværelse.

Ind i denne gruppe af ansatte under den til enhver tid i 1700-tallet eksisterende grønlandske handel kan skipperne og styrmændene, hvalfangerkommandørerne og spækskærerne drages. De havde alle behov for at kunne læse skrift og selv skrive i skibs- og fangstjournalerne, de fleste på dansk, men også enkelte (friserne f. eks.) på tysk. Også breve, korte notater og meddelelser måtte de skrive. Formen var alle tider den knappest mulige, ofte med mærkelige logiske spring i sammenhængen. Stavningen er tit udpræget fonetisk med en tilnærmelse til de herskende normer. Det er ejendommeligt at iagttage, at retskrivningen blandt disse søfolk synes sikrere i begyndelsen af århundredet end i slutningen. Talmæssigt er materialet imidlertid for lille til, at dette billede ikke kan bero på tilfældigheder.

I forbindelse med disse søfolk kan det til sammenligning tjene, at der foreligger adskillige breve fra engelske hvalfangere til personer i Vestgrønland. Her forekommer de samme gennemgående karakteristiske træk, en knap formulering, der ofte springer i logikken, en sær abrupt skriftform og en udpræget fonetisk stavemåde. Læseren må ofte læse deres skriverier højt med engelsk tone for at forstå, hvad der egentlig skrives.

Det kan måske også tjene til lidt videre perspektiv at foretage en sammenligning, let og luftigt, med 1700-tallets ty-

skrive. Det grove og tit hårde arbejde gjorde det ikke let for fingrene at fatte om »blyantspennen« eller pennefjeren. Disse missionærer i Grønland, selv om det lette og luftige ikke just passer til disse personers apparition. Sammenligningen kan kun omfatte mænd; thi brødre-menighedens kvinder spillede i datidens Grønland deres betydningsfulde rolle i det mere skjulte. Et stort antal af mændene var håndværkere af profession; men alle havde de lært at læse og skrive. Deres skriftlige præstationer viser et upåklageligt og velformet tysk, naturligvis præget af stereotype herrnhuttske vendinger. Ortografien er ganske i overensstemmelse med datidens gængse. Skriften er gennemgående sirlig og almindeligvis tydelig, uden pralende sårter af nogen som helst art.

Det grønlandske materiale op til 1814 er hermed udtømt, hvad dette emne angår, for så vidt som der ved en fornyet gennemgang af det totale kildestof med dette emne for øje sikkert vil kunne findes mere stof til at facettere og uddybe billedet. Men det betvivles, om det totale indtryk vil blive væsentligt anderledes.

Hvis der af det indtryk, det foregående efterlader, skal drages nogen slutninger, bliver det kun til nogle banaliteter. Skrivefærdighed og læsefærdighed erhverves og vedligeholdes kun, hvis der er mulighed for at lære disse færdigheder og udøve dem, og hvis der er behov for at udøve dem. Denne banalitet må man ikke destomindre have in mente, hvis man skal vurdere læse- og skrivekyndigheden i almindelighed hos befolkningen i 1700-tallet. De socialt ringere stillede havde sjældent behov for at læse- og

Behovet for at læse var tilsvarende begrænset. Der var selv sagt ingen forståelse for dem, der på den ene eller anden måde havde et fysisk eller fysiologisk-psykisk handicap. De var i en samlet sum »dumme« eller »tungenemme«. Hjælp var der ikke for dem. Også dette er banaliteter. Vender man det hele om, kan man måske konkludere: når det viser sig, at så relativt mange – det lille befolkningstal taget i betragtning – i Vestgrønland af alle de anførte tre grupper kunne læse og skrive, og det på et forholdsvis tidligt tidspunkt af deres liv, peger det – tilbageslutningsvis – hen mod, at der har ligget en eller anden form for undervisning i disse færdigheder i en tidlig alder hos den enkelte. Elementær undervisning fandt som bekendt sted både i by, i landsby og i bygde i det dansk-norske samfund. Men det er ingen garanti for, at alle fik elementær undervisning. Der er alt for mange anonyme, der aldrig har vist eller fået lejlighed til at vise, endsige haft mulighed eller behov derfor, at de kunne eller om de kunne skrive og læse, især det første. Specielt for Grønlands vedkommende bør det måske også fremhæves, at kravet til den enkelte var stærkere her end noget andet sted. Det har altid været sådan, at skjulte »talenter« har fået en forbavsende udvikling i det milieu.

Under alle omstændigheder får man en fornemmelse af bundløshed over for problemerne omkring dette emne. Denne fornemmelse behersker også dette forsøg på et overblik over det for Grønlands vedkommende, selv om påstandene, der er anført, kan have et anstrøg af skråsikkerhed.